

AD FONTES!

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.04.03-17>
УДК [811.124+811.162.1]:[811.161.2+811.161.3]

Роман КИСЕЛЬОВ, кандидат філологічних наук
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001
e-mail: kyselyov@yahoo.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6777-9229>

ПОЛЬСЬКО-ЛАТИНСЬКИЙ МАКАРОНІЗМ І «СЛОВ'ЯНОРУСЬКА» МОВА

Предметом статті є генеза українсько-церковнослов'янського гібридного мовлення, популярного в кінці XVII—XVIII ст., та підстави його поширення в літературі. На думку автора, звернення до церковнослов'янської мови як до релігійно-культурного маркера, що має статусні переваги, не було основним і незалежним чинником у розвитку цієї практики. Так само не мав вирішального значення російський вплив. Найбільше стимулював т. зв. слов'яноруску мову саме латинсько-польський мовний макаронізм, який і завдяки традиції послуговуватися таким типом мовлення, і через освіту був закріплений у суспільній свідомості як норма. А отже, творення гібридних українсько-церковнослов'янських текстів було для українців ще одним способом реалізації своєї-таки розумової звички, виробленої регулярним використанням польсько-латинської мовної суміші.

Ключові слова: слов'янорусська мова, макаронічне мовлення, латинсько-польський макаронізм, церковнослов'янська мова, проста мова, курси риторики.

Починаючи приблизно з 80-х років XVII ст. українськими землями ширилася мода на використання, зі стилістичною метою, значної кількості церковнослов'янських слів і виразів у творах українською мовою, або й уживання гібридного українсько-церковнослов'янського мовлення — т. зв.

Цитування: Кисельов Р. Польсько-латинський макаронізм і «слов'янорусська» мова // Слово і Час. 2022. № 4 (724). С. 3—17. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.04.03-17>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

слов'яноруської мови¹ замість раніше звичаєних, обмежених кодифікованою нормою чи узусом української, польської, церковнослов'янської або латинської. У статті я хочу розглянути версію про генетичний зв'язок «слов'яноруської» мови з польсько-латинським макаронічним мовленням. Для цього я розділю її на дві частини: у першій звернуся до витоків і побутування латинсько-польської макаронічної мови на українських землях, а в другій зупинюся на питаннях генези т. зв. слов'яноруської мови та, зокрема, на її спорідненості з польсько-латинським макаронізмом.

І. Згадаймо відому промову Енеєвого посла перед царем Латиним із «Енеїди» І. Котляревського:

Енеус ностер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш капут не загине.
Пермітте жить в землі своєї,
Хоть за пекунії, хоть ґратіс,
Ми дяковати будем сатіс
Бенефіценції твоєї.

Як правило, цей літературний прийом у Котляревського називають макаронічною мовою. Енциклопедія «Українська мова» визначає макаронічну мову як «механічну суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноз. лад» (авторка статті К. В. Ленець) [6, 299]. Не спиняючись детально на цьому питанні, маю зауважити, що згаданий термін побутує у двох значеннях. Первісно ним позначали змішування мов з метою досягти певного комічного ефекту; безпосередньо термін походить від назви поеми Тіфі дельї Одазі (Tifi degli Odasi) «Masaronea» (1489), у якій автор, змішуючи італійські діалекти з латинською мовою, пародіював тогочасну «латинську вченість». Причому визначальною рисою цієї «класичної» макаронічної мови, окрім комічного вжитку, є гібридні новотвори, в яких до національної основи додано латинські закінчення [20, 50] (на кшталт *циганус, панус* у Котляревського). А друге, ширше, значення, яке давно й регулярно надають цьому термінові, можна окреслити як часте використання в мовленні іншомовних слів та виразів з метою досягнення будь-якого стилістичного ефекту, що, залежно від інтенсивності, залишається стилістичним прийомом або водночас призводить до появи гібридних текстів з невизначеною мовною характеристикою. Проте, на відміну від інших типів гібридного мовлення, причина і мета макаронічної мови завжди є стилістична. Зазвичай до такої практики вдаються, аби надати мовлен-

¹ Оскільки назву «слов'яноруська мова» іноді вживають і стосовно церковнослов'янської мови української редакції (класичної церковнослов'янської мови з усталеними українськими особливостями вимови та орфографії, меншою мірою — граматики та лексики), хочу наголосити, що я маю на увазі не її, а саме гібридні українсько-церковнослов'янські тексти, де елементи двох мов довільно змішані.

ню вищого рівня з погляду його статусної соціальної оцінки від загалу. Тобто такий тип мовлення завжди є навмисним, а мовна суміш — новостворюваною, тоді як, скажімо, суржик має відносно сталий узус і зазвичай не пов'язаний із якимось стилістичним наміром.

Після цих вступних зауваг я хочу насамперед поставити питання про взірці, які пародіював Котляревський у цьому й подібних фрагментах. Класичною відповіддю є вказівка на традицію «старобурсацьких пародій на високостильні схоластичні твори» [9, 298]. Вплив цієї традиції годі заперечити, однак сам об'єкт пародій Котляревського і його попередників-бурсаків тут вказано не достатньо виразно. Що це за високостильні твори? І чи бурсаки, а слідом за ними Котляревський, пародіювали тільки взірці зразкової латини, чи, може, варто пошукати іншого, непародійного мовного макаронізму, який був для них джерелом іронічного наслідування?

Насамперед маємо відповісти на питання, чи існував власне латинсько-український макаронізм. У згаданій статті з енциклопедії «Українська мова» К. Ленець зазначає, що в Україні в середині XVII ст. макаронічною мовою були написані деякі актові книги, щоправда (очевидно, у зв'язку з енциклопедичним форматом статті) без уточнення, які саме і про суміш яких саме мов ідеться. Якщо про українську та латинську, то, не заперечуючи існування таких прикладів, усе-таки можна сказати, що в рагушах і канцеляріях Речі Посполитої і, згодом, Гетьманщини, які послуговувалися українською мовою в діловодстві, глибоке змішування української (за тодішніми назвами — «простої», «руської») та латинської мов не було загальною практикою. Використання латинських термінів та юридичних фразових кліше, записаних кирилицею чи латинкою (*персоналітер, иллеитиме, инъ казу, инъ тото, вишленто модо, инъ инстанти, юре дикътанте* і под.²), було повсюдним, але цей ужиток пов'язаний лише з вузькою процедурною тематикою, а не мовою загалом і рідко може ставити під сумнів типологічну характеристику мови тексту. І, хоча не всі латинські вкраплення в ділових документах зумовлені потребою термінологічної ясності, усе-таки перемикання мовного коду тут викликане саме професійною сферою застосування й тенденцією до термінологізації цих виразів. Навіть у польській юридичній практиці (від якої, певна річ, і походить цей звичай українських канцеляристів) «демакаронізація» ділової мови відбулася найпізніше. Якщо в другій половині XVIII ст. польсько-латинську мову в художньому й публіцистичному стилі вже часто висміювали, у юридичній сфері вона ще була звичайною, і зміни там відбувалися значно повільніше [26, 19—20]. Що ж до українсько-латинської гібридної мови, то, поза бурсацькими пародіями і, в окремих випадках, діловою документацією, якихось інших груп текстів, що регулярно демонстрували б у XVII, XVIII, та й будь-якому іншому столітті таку практику, немає.

² Див. допоміжний список латинських слів і виразів з їх перекладом у вид. «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)» [2, 309—315].

Однак пародія Котляревського таки має значно щедріший ґрунт в Україні II половини XVII і XVIII ст. Насамперед варто пильніше поглянути на зміст дисципліни «риторика», яка була обов'язковим складником навчального процесу в єзуїтських колегіумах на всіх землях Речі Посполитої (звісно, й на українських), а також в освітніх установах, створених за взірцем єзуїтських колегіумів. Такими були, зокрема, й Києво-Могилянський та Чернігівський колегіуми.

Серед кількох десятків могилянських курсів риторики XVII і XVIII ст., що збереглися донині в студентських конспектах, на жаль, уведено в науковий обіг лише курс Теофана Прокоповича (1706/1707 навчальний рік) [11; 12]. Маємо також незавершений (чернетковий) переклад більшої частини курсу Йосифа Кононовича-Горбацького (1635/1636 навчальний рік) [5]. Через неопрацьованість джерел українобракує і більш-менш вичерпних узагальнювальних досліджень української шкільної риторики, оскільки ті нечисленні праці, що існують [7; 8; 19, 251—280], знов-таки, зосереджені переважно на курсі Т. Прокоповича. Найбільше матеріалу з інших авторів використав В. Маслюк, однак він аналізує насамперед теоретичні положення, а не зразки красномовства, що містяться в цих курсах. Деякі узагальнення щодо змісту дає змогу робити деталізований опис збережених курсів риторики, що його виконав 1972 р. В. Литвинов [16, 11—151].

Інтерес до курсу риторики Т. Прокоповича зрозумілий. Попри справедливо негативну оцінку діяльності автора як співтворця російської імперської ідеології, яку йому дає українська історія із сьогодишньої перспективи, годі заперечити його винятковий інтелект, що давав добрі чи згубні, але рясні й вагомні плоди — в усіх сферах знання й культури, до яких був дотичний Прокопович. І у своєму курсі «Про риторичне мистецтво» Т. Прокопович дуже виразно виявляє свою виняткову творчу особистість. У викладі теорії риторики він критично оцінює деякі авторитетні класифікації, дозволяє собі перегляд багатьох теоретичних положень і, головне, практичних настанов попередників, зокрема і щодо мови. Але, як це часто буває з видатними людьми, ряд ідей викладача риторики Прокоповича різко контрастує з інтелектуальним тлом епохи, а отже, робити на їх підставі висновки про загальні уявлення й тенденції не є коректно.

Як і всі інші основні курси, риторику викладали латинською мовою. Однак взірці для наслідування і в XVII, і в першій половині XVIII ст. викладачі пропонували як латинською, так і польською мовами. Церковнослов'янські тексти в межах шкільної риторики радше були винятком. Про риторичні взірці українською мовою в межах навчальних курсів у нас поки взагалі немає відомостей.

Польську мову риторичних взірців добре характеризують слова того-таки Прокоповича:

...поляки тільки на тому базують мистецтво красномовства, щоб промова була насичена щонайчисленнішими латинськими, італійськими, французькими та іншими чужомовними словами. А хто робить інакше, того вони приймають зі сміхом

та реготом (хоч вони й самі смішні) як неосвіченого. Тому більшість з них складає промову, яку не можна назвати ні латинською, ні польською [11, 245].

І далі:

...всі їхні костьоли, всі сеймики і суди лунають ще й нині такими недоречностями. Причиною цього недоліку є те, що численні, переважно з кола всезнайків, видають себе в той спосіб за красномовців і досвідчених мовознавців. Вони переконали недосвідчену юрбу і своїм прикладом псують також молодь. Ось так повола в'яне справжнє красномовство [11, 246].

Прокопович тут покликається і на лексикографа Гжегожа Кнапського, який у передмові до свого славетного польсько-латинсько-грецького словника «*Thesaurus Polonolatinograecus*» (1621) про одного з таких авторів-«макароністів» писав: «Він так переплітає латинські та польські слова, перекручені та зіпсовані, з іншомовними запозиченнями, що його промову не зміг би зрозуміти ні латинянин, ні поляк» [11, 246]. Прокопович щиро дивується, що «авторитет такого великого мужа і його невтомний труд у навчанні своїх земляків досі не мали жодного успіху» [11, 246]. Але так само, як мовні смаки видатного польського філолога не відображали суспільних і мало на них упливали, уявлення самого Прокоповича теж були вельми далекі від уподобань актуального для нього товариства. Зазирнувши в поки що маловідомі рукописи могилянських риторик, неважко в цьому переконатися.

Так, курс викладача Іларіона Ярошевицького «*Oriens illustrissimus Iasinscianaе Сynthiae...*» («Яскраве світило Ясинсціянської Цинтії»), прочитаний у 1702/1703 н. р., містить десятки зразків промов макаронічною польською мовою. Причому аж ніяк не можна сприймати ці тексти лише як навчальні вправи. Це реальні промови кінця XVII — перших років XVIII ст., виголошені з різних святкових та урочистих нагод і адресовані більш і менш відомим діячам церкви, державної сфери тощо. Наведу кілька фрагментів із таких промов³, замінивши для наочності польський текст українським перекладом, а латинський лишивши без жодних змін:

1) (фрагмент вітання з Різдом, адресованого гетьманові Івану Мазепі)

Усе те мудра в далекоглядності, розсудлива *consiliis*, поважна *regimine*, нечувано могутня *Kasikermensi triumpho*, з'єднана з новонародженим Богом через новofундовані Йому ж таки *in ecclesiis* трони *clementissimi Ducis nostri* чинить *dexteritas*. До якої *per illustrissima domus luminaria* спустившись, Бог сонце *hostium ferrata, vasto lucidoque diruit agmina impetu*, даючи знати, що завжди *manus Dñi* ясновельможному як у здоров'ї, так і *in regimine*, а *Rege regum* буде подавана, чого я покірно зичу [22, 20 *inn. v.*]⁴.

³ Більше прикладів див. у [4].

⁴ «Усе те чинить мудра в далекоглядності, розсудлива в замірах, поважна в правлінні, нечувано могутня в Казикерменській звитязі, з'єднана з новонародженим Богом через новofундовані Йому ж таки по церквах трони умілість нашого наймирнішого князя. До якої через найясніші світила дому спустившись, Бог сонце могутнім і сліпучим поривом залізні полчища ворогів розсіяв, даючи знати, що завжди рука Гос-

2) (вітання з народженням нащадка)

Як багато зичливих родичів, сповнених надій стосовно гостя довгожданого і щасливих паростків, ім'ярек змушує *exultare!* Молитви наші, зосереджені довкола *praesciâ futurogum naturâ*, а нині *tractabilitate sortis* підкріплені, зав'язь того вузла Гордієвого *prosperrime* розірвавши, *facilem* для втіхи *adinveniunt campum* [22, 6 inn. v.]⁵.

3) (геральдична промова, що має заголовок «Вітання ігуменові у зв'язку з гербом “Три ріки”»)

Важко, на прозорі води *gemmei coloris* задивившись, із власним, нібито інакшим, обличчям не привітатися. А отже, певно й достеменно, що не так сильно *postram condunt obliwia mentem ut pieat meminisse probi*, а натомість преславні ріки, невпинно *in oratoria flumina* впадаючи, *excitant venientem placato faedere speciem* [22, 16 inn. r.]⁶.

Варто нагадати, що, попри схоластичну теоретичну частину, риторика була чи не найбільш прикладним предметом у тогочасних колегіумах. Особливо затребуваним було епідейктичне, або ситуаційне, красномовство. Серед частини суспільства, яка мала певну освіту, практика виголошування промов була неодмінною рисою всіх більш-менш значних подій родинного та суспільного життя. Свята, іменини, народження і смерть, початок або завершення подорожі чи навчання, заручини і весілля, здобуття певного становища чи посади — усе мало супроводжуватися відповідними риторськими виступами. У згаданому курсі риторики Іларіона Ярошевицького подано дуже деталізовані настанови щодо різних тематичних груп орацій. Наприклад, настанови щодо промов, які славлять наполегливе навчання юнака, містять підпункти, що розглядають окремо похвалу за успіхи в навчанні, старанність і наполегливість, знання історії, здібності, грамотність, красномовність. У шлюбному тематичному циклі окремо розглянуто різновиди промов, що присвячені конкретним подарункам на заручини (вінець, намисто, колечко, марципани, чаші, діаманти).

Не бракувало й друкованих посібників та збірників зразкових промов на всі випадки життя. Для Речі Посполитої це були, зокрема, двотомове видання «*Mowca Polski...*» Яна Стефана Писарського (Каліш, 1683) і «*Orator Polonus*» Самуеля Висоцького (Варшава, 1740), що рясніють макаронічними промовами, нехтуючи давнім осудом Їжегожа Кнапського і догоджаючи суспільним смакам. Як сказав історик латинської мови в Польщі, «латина, замість сприяти, як раніше, формуванню національної мови, робилася знаряддям її зіпсуття, а потім була рушієм

подня яснорельможному як у здоров'ї, так і в правлінні від Царя царів буде подавана, чого я покірно зичу».

⁵ «Як багато зичливих родичів, сповнених надій стосовно гостя довгожданого і щасливих паростків, радує ім'ярек! Молитви наші, зосереджені довкола очікуваного майбутнього, а нині підкріплені полегкістю, зав'язь того вузла Гордієвого якнайуспішніше розірвавши, віднаходять зручну царину для втіхи».

⁶ «Важко, на прозорі води кольору самоцвітів задивившись, із власним, нібито інакшим, обличчям не привітатися. А отже, певно й достеменно, що не так сильно забуття огорнуло наш розум, аби [нам] соромно було згадати про добре, а натомість преславні ріки, невпинно впадаючи в ораторські потоки, мирним союзом виводять на яв [цей] образ».

майже цілковитого занепаду» [23, 10]. Один із раннях видавців польської рукописної старовини так характеризує мову публікованого автора II половини XVII ст.: «Як майже кожний польський шляхтич того часу, він знався на латині, а щоб не відрізнятись від інших, також і до польської мови латину приплітав» [24, 2].

Тим часом українці, котрі, як відомо, серед інших мов, у сфері високої культури активно використовували польську і на шкільній лаві, і в повсякденному житті, засвоюють цю практику насичення польських текстів латиною як нормальний і дієвий спосіб стилізації, піднесення мови над повсякденністю. Можна сказати, що латинсько-польська макаронічна мова була складником свідомості кожного освіченого українця II пол. XVII — XVIII ст. незалежно від того, чи він проживав на підросійській Україні, чи на Правобережжі, у Речі Посполитій. Тим паче, що таке мовлення було цілком узвичаєним і в листуванні, яке вже напевно було неодмінною частиною життя більшості: подібно писали свої листи навіть такі високоосвічені люди, як Пилип Орлик [19, 148] та Дмитрій Туптало [19, 229]. Суттєвою є заувага М. Трофимука про те, що «українська шляхта користувалася в побуті “макаронічною латиною”, що, без сумніву, впливало на стилістику всіх видів мовлення і писемності усіма мовами, які тоді традиційно були у вжитку в різних регіонах України» [19, 257].

II. Пам'ятаючи сказане вище, погляньмо на ситуацію з церковнослов'янізмами в українських (= «староукраїнських», «простомовних», «руськомовних») творах чи навіть українсько-церковнослов'янські гібридні тексти, яких маємо в достатку у II половині XVII і XVIII ст. Уже з XIV ст. чітке розмежування «руської» та церковнослов'янської літературних мов не підлягає сумніву. А з кінця XVI ст. староукраїнська, чи, інакше, «проста» мова доволі широко використовується вже в усіх основних стилях і жанрах та виказує незалежність від церковнослов'янської граматичної і лексичної системи (що, звісно, не виключає поміркованого стилістичного вжитку церковнослов'янських лексем в окремих випадках). Ця теза чинна і стосовно творів релігійної тематики, про що свідчить, зокрема, ряд українськомовних острозьких видань. Особливо показовим є «Лькарство на оспалій умысль чоловічій» (1607) — двомовне видання, де твори Йоанна Золотоустого та Василя I Македонянина подані паралельно церковнослов'янською та українською мовами. Незалежність від церковнослов'янської мовної системи засвідчує і «Учительне Євангеліє» в перекладі Мелетія Смотрицького, і друковані казання — зокрема Петра Могили, Захарії Копистенського, і багато полемічних творів — «Ключ Царства Небесного» Герасима Смотрицького, «Пересторога» анонімного автора тощо. Звичайно, в окремих авторів і тоді була схильність до залучення значної кількості церковнослов'янських одиниць в україномовні за своєю основою тексти (наприклад, «Зерцало Богословії» К. Т. Ставровецького), але загальну тенденцію добре передали ченці Віленського Святодухівського монастиря — автори передмови до руськомовного видання «Учительного Євангелія» в перекладі Смотрицького:

То(й) ко(ш)то(в)ный а пе(к)ный в(ъ) Єу(анге)ліи Учите(л)нѡ(м) словенского языка скритостю закопаныи кле(й)но(т), тепе(р) (за ласкою и помочю Б(о)жею) руского языка поняте(м) ѡ(т)копаныи и до пе(р)шого пожи(т)ку и оужива(н)я приве(р)нены(й) и поданы(й) [3, 3 нн. зв.].

Якщо ж звернутися до ділової документації судів, ратуш тощо XVI—XVII ст. — ми тим паче там не виявимо залежності від церковнослов'янської мови чи якихось проблем типологічного відмежування від неї.

Отже, якщо йдеться не про період Київської Русі, ми ніяк не можемо представляти історичний розвиток української літературної мови як процес її поступового звільнення від церковнослов'янської «материнської» літературної форми і дотягувати це «змагання» аж до Котляревського. Вторинність церковнослов'янського складника в пізніх староукраїнських текстах не підлягає сумніву. Проблемнішим є питання мотивів гібридизації мовлення, що призвели до появи літературномовного явища, яке називають «слов'яноруська мова». В. Русанівський пише про неї так:

...цю мову вже не можна назвати староукраїнською, але це й не та церковнослов'янська мова, яка зафіксована в працях М. Смотрицького і П. Беринди [ідеться про відомі граматику ц.-сл. мови та ц.-сл.-укр. словник. — *Р. К.*]. Ім'я їй — слов'яноруська (словеноруська). Зародившись наприкінці XVII — на початку XVIII ст., вона пишним цвітом розквітає після 1720 р., зокрема в великодній драмі М. Довгалевського «Властотворний образ челоуколюбія Божія» (1737 р.), у драмах «Владимір» Ф. Прокоповича, «Разговор Великороссіи с Малороссіей» С. Дівовича, «Милость Божія» та ін.» [14, 127].

Слов'яноруську мову, що була в літературному вжитку в Україні у II пол. XVII — XVIII ст. паралельно з українською (= староукраїнською, руською, простою), церковнослов'янською, польською та, наприкінці періоду, з російською, можна визначити як гібридну літературномовну форму, що не має кодифікованої норми або виразного узусу і в якій на ґрунті української фонетики поєднуються українські й церковнослов'янські граматичні, лексичні та фразеологічні елементи. Ця форма може включати будь-які одиниці, окрім тих українських, які, з погляду конкретного автора, є стилістично марковані як надто просторічні, і тих церковнослов'янських, які, знов-таки, в оцінці автора, можуть ускладнити розуміння тексту для адресата.

Як і у випадку з польсько-латинським макаронізмом, існують тексти, де використання іншомовних одиниць не набуває критичного обсягу, а отже, вони лишаються «простомовними», і такі, де ступінь гібридизації вже не дозволяє визначати текст як український.

За приклад перших можуть слугувати деякі проповіді Антонія Радивиловського. Хоча в окремих фрагментах і він заходить далеко:

...Іѡсифъ, прославлѣнный в Єгѣптъѣ, взл(л) за жену Асенѣтъѣ, дщеръ Путифара жерца Гелѣѡпол(ь)ского, а Гелѣѡполь толкуе(т)сѧ градъ со(л)нечень. Хс̄, прославлѣнный(й) в(ъ) Нбѣѣ, взл(л) себѣ за невѣсту Цркѡ(в) ѡ язы(к), котѡрой фѣгурою была Асенѣт(ь), дщеръ Путифара же(р)ца. А взлль не з(ъ) йнаго града,

тѣлко з(ѣ) гра́да солне́чна, я́ко той, кото́ры(й) пре(а) вѣ́ки в(ѣ) слнцу Бѣ́гу Сѣ́цу,
по(а) лѣ́ты // за́сь в(ѣ) Мрѣ́и Бѣ́ци, котора́а е́сть избра́нна я́кѡ слнце, положи́
селѣ́нїе своѣ́ [13, 58—58 зв.].

Зрозуміло, що *положи́ селѣ́нїе своѣ́* — цитата, нехай *избра́нна* — це епітет Богородиці. Але навіщо *толкуе(т)са, дщерь, градъ со(л)нечень, ѿ язы(к), инаго, лѣ́ты* (О. в.), *я́кѡ*? А якщо це церковнослов'янська мова, то до чого тут такі форми, як *за невѣ́сту, кото́рои, фѣ́гурою, тѣ́лко, за́сь*?

Зазвичай оцю нову любов до церковнослов'янської мови, що призвела до появи гібридної літературномовної форми, пояснюють двома чинниками: пієтетом до церковнослов'янської мови і впливом російської традиції, де практика змішування церковнослов'янської мови з народною була сталою і майже безальтернативною, що врешті й дало в результаті сучасну російську мову. Треба погодитися, що ці спонуки такі спричинилися до популяризації «слов'яноруського» гібридного мовлення, але навряд чи були визначальними.

В. Русанівський пише: «Задавалось би, широке проникнення власне української лексики в літературну мову знизить інтерес до церковнослов'янської мови. Насправді ж інтерес до неї посилювався: українці вважали її священною мовою, а тому дбали про її впорядкованість» [14, 94]. Натомість Памво Беринда в передмові до свого церковнослов'янсько-українського словника підкреслює: «...широкій и великославный языкъ славенскій... тру(а)ности теж(ѣ) слѡвъ, до вырозумѣнїа темныхъ, многїи вѣ собѣ маеть, зачимъ и самаа ц(е)рк(о)въ Россїйскаа многи(м) власным(ѣ) сынѡмъ свои(м) в(ѣ) ѡгиду приходит(ѣ)» [1, арк. 2 нн.]. Так, окремі освічені українці справді дбали про впорядкованість церковнослов'янської мови і, власне, підтримували її існування, оскільки на тлі суспільних викликів вона була вкрай потрібна — як символ і клейнод православ'я. Та ледве чи зусилля й успіхи групи ентузіастів можуть характеризувати націю загалом. Видавці згадуваного «Учительного Євангелїя» в руськомовному перекладі М. Смотрицького у 1616 р. писали, порівнюючи його попередній, церковнослов'янський, варіант та новий руський: «...пре(з) незнаемость и неумѣтность языка сло́ве(н)ского мно́гихъ, мно́ги(м) мало потребе(н) и пожиточе(н) ставшися, знову переложе(н)емъ его на язы(к) на(ш) простый рускїй, якобы з мертвы(х) воскрешо(н)» [3, 3 нн. зв.]. Якщо подивимося на річпосполитське унійне Правобережжя, то у виданому в Супраслі 1722 р., після Замойського собору, церковнослов'янсько-польському словнику (що потім двічі був передрукований в Почаєві на Волині) зазначено в передмові:

Съ неисчетною болестїю срѣца, и язвою оутробы неоудоб исцѣланою, избѡбрѣли Искусителїе, или Еѣминаторове, поставляемыхъ вѣ іерейство людѣй, яко сотный іерей е́два славенскїй разумѣеть языкъ, не вѣдаѣ что чтеть вѣ Бжестве(н)ной службѣ... и мнозѣ ѿриновенни ѿ рукоположенїа на іерейство, сеа ради вины, избѡбрѣтошася.

Якщо навіть освічені люди і священники не знали мови, до якої, за згаданою ідеєю, мали б відчувати пієтет, то навряд чи цей сентимент сам по

собі міг зумовити загальну моду на церковнослов'янську. Про якусь сакралізацію церковнослов'янського тексту Біблії теж годі говорити, оскільки, навіть лишаючи поза увагою переклади біблійних книг, пов'язані з протестантськими рухами, маємо численні випадки перекладу (іноді досить вільного) цитат зі Святого Письма у проповідях (детальніше див.: [21]).

Інший стимул до поширення «слов'яноруської» практики у II половині XVII і, особливо, XVIII ст., що його відзначають автори загальних курсів історії української мови, — вплив російської традиції. «З року 1654-го в Києві засів московський воєвода, і він помітно впливав на Київську академію, заохочуючи її творити мову, зрозумілішу й на Москві», — пише Іван Огієнко [10, 171—172]. І справді, чинник російських взірців на Лівобережжі не можна не визнати. Він позначився і на канцелярській мові, яка у XVIII ст., ще до початку відчутної русифікації, починає наповнюватися церковнослов'янщиною. Під російським впливом, але, знов-таки, за польським взірцем. Наприклад, у рукописній збірці зразкових листів початку XVIII ст., відомій під титулом «Книга, глаголемая Листовня», можна легко впізнати практичні частини могилянських курсів риторики, як і подібні за структурою друковані польські видання згадуваних Писарського й Висоцького. І традиції польсько-латинської макаронічної мови, по-українсько-церковнослов'янському перелицьованої:

Суплѣка в прозбѣ ведлугъ якої причини, до кого. / Мнѣ велце ласкави мосцѣ п. [імр.], а особливи благодѣтелю! Благий во щедротах Богъ и неизречений во милости, устраяючи мира сего устрой всю вещь. Да яко же рѣки и вси источники водныя, аще би от неисчерпаемаго источника моря (не) имѣли помощи, певне // би от своего течения престаили; и звѣзди небесныя, аще би всегда земной не беручи свѣтлости, певне би оздобу свою утратили; такожде и во чловѣцех: раби отъ своихъ господиновъ животь провождають свой токмо благодѣянием от своихъ благодѣтелей, всегда подаваемымъ, с которых и аз, нижайший рабъ, до вашности, мосцѣ пана и добродѣя моего, утѣкаю до милостивой ласки вашей, упрошаючи [о чомъ, тутъ пиши] [15, 16—17].

Певно, головною перешкодою, яка не дозволяє припускати, що слов'яноруська мова і загалом нова тенденція до насичення текстів церковнослов'янськими мовними одиницями (а це не тільки лексика, а й ряд форм відмінювання й дієвідмінювання та синтаксичних конструкцій, чужих тогочасній українській мові) спровокована передусім російським впливом, є аналогічна практика на унійному Правобережжі. У Почаєві на Волині у XVIII ст. видають чимало богословської (переважно катехітичного спрямування) літератури і проповідей, які, лишаючись в основі україномовними, нерідко виразно засвідчують тенденції до «макаронізації».

Для демонстрації такої практики найкраще взяти великий за обсягом почаївський збірник проповідей «Сім'я слова Божого», у довгій барокової церковнослов'янській назві якого вказано, що це книга, «простымъ лзыкомъ, простѣйшагъ ради иже по весехъ народа, сложена». Тобто видання містить проповіді для селян, які жодної іншої мови, крім української, не використовують і достатньо не розуміють. Попри це, уже в

першому виданні збірника (1772 р.) виразно виявлена тенденція до суто декоративного використання церковнослов'янських форм. Готуючи друге видання, доповнене і перероблене, видавці неабияк попрацювали над мовою, пропонуючи в ряді текстів «простішому по весех народів» вже типовий українсько-церковнослов'янський гібрид — слов'яноруську мову. Наприклад (видання 1772 р.):

То оужє, возлюбленні, чу́ли есмь̄ ѿ писаніа̄ ст̄аг̄о, якъ съ гнѣвнымӣ поступовати подобаетъ: чу́ли есмь̄ и ѿ прикладѡвъ тогѡ жь писаніа̄, якъ Бг̄обойніи людіе поступали, когд̄а на себе яроств̄о чю̄ю постерегли: чу́ли есмь̄, якъ мнѡгимъ на пожитокъ было, на сопротивъ не ѡвѣщевати, но или молчати, или съ покорою что́ либо кро́ткѡ ѡвѣщаючи прощеніа̄ просити. Да покажутъ оубо намъ, на якомъ фундаментѣ грунтуютса̄ тіи, которіи ѡ кое ли бо слово себѣ прикрое на неутолімий гнѣвъ подвигшеса, въ дѣсатеро и бо́лше, // словеса̄ досажд̄ающіи ѿ оустъ своїхъ произно́сатъ... [17, 223—224];

і те саме у виданні 1781 р.:

То оужє, возлюбленні, слы́шасте ѿ сщ̄еннагѡ писаніа̄, якъ съ гнѣвнымӣ поступати подобаетъ: слы́шасте и ѿ прикладѡвъ тогѡ жь писаніа̄, якъ Бг̄обойніи людіе съ яра́шимиса на ихъ поступали? слы́шасте, якъ мнѡгимъ пожиточно было, не ѡвѣщевати на сопротивъ, но или молчати, или съ покорою что́ либо кро́ткѡ ѡвѣщавши прощеніа̄ просити. Да покажутъ оубо намъ, на якомъ фундаментѣ грунтуютса̄ тіи, которіи ѡ кое ли бо слово себѣ жесто́кое на неутолімий гнѣвъ подвигшеса, въ дѣсатеро и бо́лше, // словеса̄ досадительнаа̄ ѿ оустъ своихъ произно́сатъ... [18, 39 П рах.]

Очевидно, що і в першому виданні читачеві / слухачеві пропонують безладну українсько-церковнослов'янську суміш. Але видавцям, очевидно, вона здалася таки занадто простацькою. Тому наявний у західноукраїнських говорах перфект *чу́ли есмь̄* перетворився на ц.-сл. аорист *слы́шасте*, *ѿ писаніа̄ ст̄аг̄о* на *ѿ сщ̄еннагѡ писаніа̄*, *прикрое* на *жесто́кое*. При цьому українські лексеми і словоформи, явно чужі церковнослов'янській мові (*ѿ прикладѡвъ*, *Бг̄обойніи*, *съ покорою*, *на якомъ*, *фундаментѣ*, *грунтуютса̄*, *въ дѣсатеро*) теж були на своєму місці. Адже видавці аж ніяк не прагнули привести текст у відповідність до норм церковнослов'янської мови (коли таке завдання дійсно було, у почаївських василіян не виникало з цим особливих проблем⁷), а лише надати нібито все-таки «простій» мові поважного звучання.

Шукаючи пояснень для «слов'яноруської» мовної моди кінця XVII—XVIII ст., звісно, не можна виключати й російського впливу, і апеляції до церковнослов'янської мови як до релігійно-культурного маркера, що має статусні переваги. Але наявність ранішої і доволі потужної традиції української літературної мови, вільної від церковнослов'янського впливу, і всюдисущі зразки польсько-латинської гібридної мови, закрі-

⁷ Серед багатьох, можна назвати такі почаївські видання церковнослов'янською, як «Образъ примиреніа̄ грѣшнагѡ чело́вѣка съ Богомъ» (1756) Й. Торжевського, «Краткій катихісмъ историческій» (1756) перекладний збірник проповідей «Бесѣды парохіалніа̄» (1789).

плювані й через освіту, як на мене, не залишають сумніву, що коріння цієї практики треба шукати саме у звичаях наших західних сусідів.

Оскільки польсько-латинський макаронізм, як наголошено вище, був для українців не стороннім явищем, а їхньою власною практикою, я вважаю основною підставою, що зумовлювала т. зв. слов'яноруську мову, а по суті — існування гібридних українсько-церковнослов'янських текстів, навіть не бажання скопіювати шлях польсько-латинського макаронічного мовлення, а просто нагоду ще в один спосіб реалізувати свою-таки (!) розумову звичку, вироблену цим явищем.

Практика гібридного мовлення ніколи не минає для жодної системи без сліду. Польсько-латинський макаронізм, зокрема, позначився не тільки на лексичному фонді польської мови, а й, хоч і далеко не так суттєво, на рівнях фонологічному (напр., поява груп приголосних *bj-* (Euzebiusz), *-cj-* (Alicja), *-dj-* (Klaudiusz), *-fj-* (Zofia), *-gj-* (Sergiusz), *-lj-* (Wergiliusz) і т. д. в середині слів) [25, 145—150], морфологічному (напр., поява нового типу відмінювання для запозичених латинських іменників на *-um*) [Ibidem], синтаксичному (напр., свого часу в польській мові були поширені конструкції типу *accusativus cum infinitivo*) [Ibidem]. І це при тому, що йдеться про не споріднені близько мовні системи. Можна тільки уявити, як невпізнавано змінилася б українська мова, якби «слов'яноруська» мода свого часу перемогла народнорозмовну стихію й витворила літературну норму. На щастя, цього не трапилося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беринда П. Леґіконъ славенорѡсскій... Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1627. [2] арк., 475 шп., с. 476—477.
2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / підгот. В. В. Німчук та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 316 с.
3. Євангеліє Учительное. Єв'є: Друкарня Віленського Святодухівського братства, 1616. [4], 173, 351 арк.
4. Кисельов Р. 12 іменинних вітань викладачам Києво-Могилянської академії // Ізборник 2012—2016. Дослідження. Критика. Публікації. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 280—313.
5. Кононович-Горбацький Й. Могилянський оратор / пер. В. Маслюка. Київ: Медієвіст, 2014. 150 с.
6. Ленець К. Макаронічна мова // Українська мова: Енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. С. 299.
7. Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. Київ: Наукова думка, 1983. 234 с.
8. Наливайко Д. Українські поетики й риторики епохи бароко: типологія літературно-критичного мислення та художня практика // Наукові записки. Т. 19, Філологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2001. С. 3—17.
9. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст. Львів: Інститут Івана Франка НАН України, 2015. 544 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука, 2004. 434 с.
11. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво... // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1979. С. 101—476.

12. Прокопович Т. Риторика: уривки / перекл. З. Куньч // Прокопович Т. Філософські праці. Вибране / Упор. В. Литвинов. Київ: Дніпро, 2012. С. 163—190.
13. Радивиловський А. Вѣнецъ Христовъ. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1688. [20], 544 арк.
14. Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
15. Старинный малорусский письменникъ: «Книга Глаголемая Листовня» / съ предисловіемъ Б. Д. Гринченко. Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1901. XIV, 41 с. Текст узято з: <http://litorus.org.ua/rizne/hrinch.htm>
16. Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могиланской академии. Киев: Наукова думка, 1982. 347 с.
17. Съма слова Божіа, на нивѣ сердець челоуѣческихъ сѣаннаго... Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772. [6], 643 с.
18. Съма слова Божіа, на нивѣ сердець челоуѣческихъ сѣаннаго... Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1781. [3], 242, [1], 233, 4 арк.
19. Трофимук М. Латиномовна література України XV—XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 380 с.
20. Demo Š. Social context and extreme linguistic forms: The case of neo-Latin macaronics // Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 24. do 26. travnja 2015. godine u Zadru. Zagreb: Srednja Europa; HDPL, 2016. S. 49—61.
21. Dovha L., Kyselov R. Principles of Quoting the Holy Scriptures in Works by 17th Century Ukrainian Authors: Approaching the Issue // Studi Slavistici. XV, 2018. P. 87—110. URL: <https://oaj.fupress.net/index.php/ss/article/view/2021>
22. Jaroszewicki I. Oriens illustrissimus Iasinscianaе Synthiae... [1703]. (Інститут рукопису НБУВ, ДС/п242.)
23. Mecherzyński K. Historia języka łacińskiego w Polsce. Kraków: W Drukarni Uniwersytetu, 1833. 169 s.
24. Pamiętnik sandomierski / wyd. T. Ujazdowski. Vol. 1. Warszawa: W drukarni Xięży Piarów, 1829. 335 s.
25. Safarewicz, J. Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny // Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski. Wrocław, 1972. S. 145—150. URL: <http://zhjp.amu.edu.pl/teksty/Saf2.pdf>
26. Szczepankowska I. Kultura języka prawnego w XVIII wieku — przyczynek do ewolucji zasad techniki ustawodawczej (od oświecenia po czasy współczesne) // Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. 2004. S. 11—60.

Отримано 15 квітня 2022 р.

REFERENCES

1. Berynda, P. (1627). *Leksykon slavenorosskii...* Kyiv: Printing House of Kyiv-Pechersk Lavra. [in Church Slavonic and Ukrainian]
2. Nimchuk, V. V. et al. (Eds.). (1981). *Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. (Zbirnyk aktovykh dokumentiv)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
3. *Yevanheliie Uchytelnoie*. (1616). Yevie: Printing House of Vilnius Holy Spirit Brotherhood. [in Ukrainian]
4. Kyselov, R. (2018). 12 imenyynykh vitan vykladacham Kyievo-Mohylianskoj akademii. *Izbornyk 2012—2016. Doslidzhennia. Krytyka. Publikatsii* (pp. 280—313). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. [in Ukrainian]
5. Kononovych-Horbatskyi, Y. (2014). *Mohylianskyi orator* (Vitalii Masliuk, Transl.). Kyiv: Mediievist. [in Ukrainian]
6. Lenets, K. (2000). Makaronichna mova. In *Ukrainska mova: Entsyklopediia* (p. 299). Kyiv: "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhana. [in Ukrainian]

7. Masliuk, V. (1983). *Latynomovni poetyky i rytoryky XVII — pershoi polovyny XVIII st. ta yikh rol u rozvytku teorii literatury na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
8. Nalyvaiko, D. (2001). Ukrainski poetyky y rytoryky epokhy baroko: typolohiia literaturno-krytychnoho myslennia ta khudozhnia praktyka. *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 19, 3—17. [in Ukrainian]
9. Nakhlik, Ye. (2015). *Perelytsovanyi svit Ivana Kotliarevskoho: tekst — intertekst — kontekst*. Lviv: Instytut Ivana Franka NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
10. Ohienko, I. (2004). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukrainian]
11. Prokopovych, F. (1979). Pro rytorychne mystetstvo... In F. Prokopovych, *Filosofski tvory* (Vols. 1—3, Vol. 1; pp. 101—476). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
12. Prokopovych, T. (2012). Rytoryka: uryvky (Z. Kunch, Transl.). In T. Prokopovych, *Filosofski pratsi. Vybrane* (V. Lytvynov, Ed.; pp. 163—190). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
13. Radyvylovskiy, A. (1688). *Vinets Khrystov*. Kyiv: Printing House of Kyiv-Pechersk Lavra. [in Ukrainian]
14. Rusanivskiy, V. (2001). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian]
15. *Starinnyi malorusskii pismovnik: "Knyha Hlaholemaia Lystovnia". S predisloviiem B. D. Hrinchenko*. (1901). Chernihiv: Printing house of the Provintial Zemstvo. <http://litopys.org.ua/rizne/hrinch.htm>. [in Ukrainian and Russian]
16. Stratii, Ya., Lytvynov, V., & Andrushko, V. (1982). *Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kiev-Mobilianskoi akademii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian]
17. *Simia slova Bozhiia, na nyvi serdets chelovicheskikh siiannabo...* (1772). Pochaiv: Printing House of the Assumption Monastery. [in Ukrainian]
18. *Simia slova Bozhiia, na nyvi serdets chelovicheskikh siiannabo...* (1781). Pochaiv: Printing House of the Assumption Monastery. [in Ukrainian]
19. Trofymuk, M. (2014). *Latynomovna literatura Ukrainy XV—XIX st.: zhanry, motyvy, idei*. Lviv: LNU im. Ivana Franka. [in Ukrainian]
20. Demo, Š. (2016). Social context and extreme linguistic forms: The case of neo-Latin macaronics. In *Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 24. do 26. travnja 2015. godine u Zadru* (pp. 49—61). Zagreb: Srednja Europa; HDPL.
21. Dovha, L., & Kyselov, R. (2018). Principles of Quoting the Holy Scriptures in Works by 17th Century Ukrainian Authors: Approaching the Issue. *Studi Slavistici*, XV, 87—110. <https://oaj.fupress.net/index.php/ss/article/view/2021>
22. Jaroszewicki, I. (1703). *Oriens illustrissimus Iasinscianaе Cynthiae...* (NBUV Manuscript Institute, DS/p242.). [in Latin]
23. Mecherzyński, K. (1833). *Historja języka łacińskiego w Polsce*. Kraków: W Drukarni Uniwersytetu. [in Polish]
24. Ujazdowski, N. (Ed.). (1829). *Pamiętnik sandomierski* (Vol. 1). Warszawa: W drukarni Xieży Piarów. [in Polish]
25. Safarewicz, J. (1972). Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny. In *Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski* (pp. 145—150). Wrocław. <http://zhjp.amu.edu.pl/teksty/Saf2.pdf> [in Polish]
26. Szczepankowska, I. (2004). Kultura języka prawnego w XVIII wieku — przyczynek do ewolucji zasad techniki ustawodawczej (od oświecenia po czasy współczesne). In *Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej* (pp. 11—60). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. [in Polish]

Received 15 April 2022

Roman Kyselov, PhD
Shevchenko Institute of Literature
4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001
e-mail: kyselov@yahoo.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6777-9229>

POLISH-LATIN MACARONIC MIXTURE
AND 'SLAVONIC-RUTHENIAN' LANGUAGE

The paper focuses on the genesis of Ukrainian-Church Slavonic hybrid language, popular at the end of the 17th and during the 18th century among Ukrainian writers. Usually, this new love for the Church Slavonic, which led to the emergence of a hybrid literary form, is explained by two factors: piety to the Church Slavonic and the influence of Russian tradition, where the practice of mixing Church Slavonic with the vernacular was stable and almost unalterable. According to the paper's author, the use of Church Slavonic as a religious and cultural marker, which had status advantages, was not a major and independent factor in the development of this practice. The poor knowledge of Church Slavonic in society and the lack of efforts to learn it, even among priests, undermine the notion that the sacralization of this language could lead to the creation of hybrid forms by itself. The Russian influence was not crucial as well, which is confirmed, in particular, by the proliferation of similar language use in the Right Bank Ukraine, free from tendencies of russification. The so-called 'slovianoruska mova' (Slavonic-Ruthenian language) was stimulated above all by the Latin-Polish macaronic mix, which, due to the local tradition of using such a language, and, importantly, through education, has been established in the public consciousness as a norm. The rhetoric courses and the practice of delivering occasional orations in Polish ensured the development of the trend. Therefore, both in Ukraine under Russian rule and in the Right Bank Ukraine within the Polish-Lithuanian Commonwealth, the creation of hybrid Ukrainian-Church Slavonic texts was just another way of actualizing one's mental habit, produced by the regular use of the Polish-Latin language mixture.

Keywords: 'slovianoruska mova', macaronic language, Latin-Polish macaronic language, Church Slavonic language, Ruthenian language, Old Ukrainian language, courses of rhetoric.